

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿՈՐԻՒՆԻ ԺՈՒՐՁ

Ա.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Մէկգլխի զննելով Հայաստանի հողին վրայ ապրած վաղեմի քաղաքակրթութիւններն ու հինաւորաց ցեղերը, Հատեան, Նաիրեան, Խալկեան կամ Ուրարդեան, և է-րդ դարուն Ն-Ք ասոնց յաջորդող նոր եկեղծները, Արեւմուտքէն՝ Փոխլագիք, Հիւսիս-Արեւելքէն՝ Սկիւթացիք, և Արեւելքէն՝ Իրանեանց մեծ հոսանքէն հատուածներ, որոնց ամենուն խառնուրդը բոլորովին նոր եւ տարբեր գունաւորում մը տուաւ բնակչութեան, նոր ժամանակի Հայութեան կազմութիւնը, նկարագիրը և նոյն իսկ պիտի ըսենք ճակատագիրը քաջ ըմբռնելու համար հարկ է խորամուխ, մանրախոյզ ուսումնասիրութեան առարկայ ընել հետեւեալ վեց կոթողային թուականները և անոնց շուրջ անցած քաղաքորոշ անցքերն ու ղէպերը, որոնց վրայ վրայ վեր ի վերոյ, ազատ, թերակատար ծանօթութիւն միայն տրուած է ցարդ:

1). 530 Ն.Ք. վերջ մարական-պարսկական տիրապետութեան որ տեւեց գրեթէ երեք դար, աւելի ճիշդ 275 տարի:

2). 189 Ն. Ք. վերջ Սելեւկեան տիրապետութեան, 150 տարի.

Երբ այսպէս մօտ 4 դար օտար տիրապետութեան ներքեւ իբր ծառայ (vassal) իշխանութիւն ապրելէ ետքը, և մէկ կողմէ Սելեւկեանց ու միւս կողմէ Իրանեանց ազդեցութեան ներքեւ իր յամր զարգացումը ունենալէ ետքը, Հայաստան յանկարծ անկախութեան բաղդին վիճակեցաւ, ո՛չ ընաւ իր սեփական ուժով վեհապետին լուծը թօթափելով, ալ արտաքին մեծ պատմական ղէպքի մը բերմամբ, այն է Հռոմի ընդհարումովը Մեծն Անտիոքոսի հետ, որով Հռոմ ջախջախիչ յաղթութիւն մը տարաւ իր հակառակորդին վրայ Մագնիսիոյ մօտ (արդի Մանիսա) և ամենածանր պայմաններով դաշնագիր մը պարտադրեց անոր, որոնց մէջ էր նաեւ հրաժարիլ Տաւրոսէն անդին երկիրներու վրայ

ունեցած տիրապետութենէն: Պատմութեան արձանագրած այս նշանակալից և բաղդորոշ ղէպքին շնորհիւ որ նոր մեծ պետութիւն — Հռոմէ — բերաւ Յառաջակողման Ասիոյ տեսարանին վրայ: Սելեւկեանց տիրապետութեան տակ գտնուող երկու հայ երկիրներ, ի մէջ այլոց, ազատ հռչակուեցան, այն է Փոքր Ծոփքի և Երասխի հովտին իշխանութիւնները, և ասոնց իրանագոյի հրամանատէրները իրենց նախկին տիրող մէջն անկախ թագաւորներ ձեւացան, հաւանութեամբ Հռոմի Ծերակոյտին, — առաջին իրական անկախութիւնը հայ հողի վրայ Խալտեան-Ուրարտեան թագաւորներուն ստուգիւ մեծագօր, մեծափառ և մեծագործ հաջողութեան տնկումէն ետքը, յաջորդող 420 տարիներու հպատակութենէ յետոյ:

3). 90 Ն. Ք. Բայց այս երկու երկիրներու բնակչութիւնը բոլորովին տարբեր տարբերութեան ներքեւ էր, և երկու երկիրները (Փոքր Ծոփքի և Երասխի հովտին) մեծապէս կը զանազանէին մարտական ուժի, քաղաքակրթութեան աստիճանի եւ այլ հանգամանքներով, որոնց մէջ Ստրաբոն զանց չ'ընել լիզոյի տարբերութիւնը: Այս երկու թագաւորները՝ ձեռներէց և երկրատենչ — իսկոյն ձեռնարկեցին ընդարձակել իրենց սահմանները՝ իրենց շուրջի տկար ժողովուրդներէն զինու զօրութեամբ գրաւելով զաւառներ, բայց Երասխի հովտի երկրին բարգաւաճումը և մանաւանդ զինուորական ուժը աւելի յառաջ գիւժելով և զերակշիռ հանդիսանալով քան Փոքր Ծոփքինը, առաջինին թագաւորներէն Սեւն Երզրան զահելիլէն յիշ ետքը, 90ին Ն. Ք., յարձակեցաւ Փոքր Ծոփքի վրայ, յաղթեց անոր Արդանէս թագաւորին, սպաննեց զայն, ու գրաւելով անոր երկիրը, յառաջ բերաւ Միացեալ Հայաստան բռնարար, ծանօթ նշանաբանին շրջումով, «L'Union fait la force»-ի պիղծարքեան մեթոտով, մէկ ազգ

կապելով Արամանի վրայ, Արշամուշատէն մինչեւ Արտաշատ իսկ Յուստինոսի վկայութեամբ — Գիրք ԽԲ, 2 — Կապաղովկիայէն մինչեւ Կասպից Ծով տարածուող երկրին վրայ բնակող բաժանեալ ժողովուրդները, որոնք այս միացման շնորհիւ ոչ միայն քաղաքականօրէն մէկ ազգ եղան, այլ սկսան մէկ լեզու խօսիլ, կ'ըսէ Սարարոն, անշուշտ չափազանցելով լեզուական միութիւնը, որ յաճօրէն միայն կրնայ յառաջացած ըլլալ ալի երկու տարբեր դարգացումով լեզուներուն մէջ, որոնց մէկը արեւմտեան ազգեցութիւն կրած էր, իսկ միւրը արեւելապէս Արեւելեան-Իրանեան: Եղնիկ իր օրով անգամ եղած բառերու տեղական տարբերութիւններու կ'ակնարկէ, «յորժամ մէկ ասեմք թէ սիք շնչէ, Ստորեայք — Ստորին գաւառներու Հայք — ասեն՝ այս շնչէ»: Երասխի հովտին Հայաստանը կը ճանչցուէր «Վերին Հայաստան», Փոքր Ծովքինը «Վարի (Ստորին) Հայաստան»:

Այս թուականէն (և ոչ կանխագոյն) սկիզբ կ'առնէ Հայաստան անուանակոչութիւնը զոր միացեալ նորակազմ ազգը իր վրայ առաւ: Հոս երկար կը լինի այս տեսութեան առաջնորդող ցուցումները պարզել: Սակայն մէկ դիտողութիւն մը չենք կրնար չընել Մեծն Տիգրանի թագաւորութիւնը ազարտող տրդնող, անոր ճշմարիտ մեծութիւնը թեթեւցնող քննադատներուն դէմ: Եթէ արդարեւ կարծօրեայ վաղաւեր եղաւ իր երկրակալութեանց, ղինալան փառքի, մեծութեան շրջանը, տեւելով միայն 25 տարի, կորսնցնելով զբաւած բոլոր երկիրները, վերադառնալով իր թագաւորութեան սկզբին սահմաններուն, հուսկ ուրեմն ունենալով իր կողքին զերակշիռ զօրութեամբ երկու պետութիւններ՝ Արեւմուտքէն Հոռոմ և Արեւելքէն Պարթևաստան ու ասոնց «ազգեցութեան սլորտ»ը դառնալով, եթէ այսպէս առ յաւէտ լօղս ցնդեցաւ Յառաջակողման Ասիոյ մէջ Կիլիկիայէն մինչեւ Կասպեան Ծով մեծ կայսրութիւն մը հիմնելու փառատենչիկ երազը, որ պահ մը այնքան մօտ եկաւ իրականացման, սակայն միւս կողմէ պէտք չէ մոռնալ թէ իր հիմնած միացեալ Հայաստանը, հալ ազգին ճակատագրին վրայ անհաշուելի անչափ ազդեցութիւն ունեցող իր զորքը, զարաւոր կեանք ունեցաւ և ղեռ կ'ունենայ, իբր խեղձ մնալով անխախտ և անջնջելի: Ինքնակաց ինքնուրոյն և մեծ

ազգ մը ըլլալու խորիմ գիտակցութիւնը պահեց Հայր, ասրեցուց, մինչդեռ Յառաջակողմեան Ասիոյ այնքան ժողովուրդներ, ինչպէս Պոնտացիք, Կապաղովկիացիք, Բիթանացիք և ուրիշներ, չկրցան, կամ չուզեցին պահել իրենց ուրոյն գոյութիւնը իբր ազգ՝ հաճ և հաւան նոյն իսկ դո խառնուելու և ձուլուելու Հոռոմեական Կայսրութեան մէջ, փոյթ չընելով աշխարհիս երեսէն անհետանալ իբր առանձին ազգ:

4) Յ. Բ. — Զորքորդ բաղդարու թուականն է աս՝ նոր Հայութեան համար, երբ կոռախնձոր Հայաստանի մէջ զերակշիռ գիրք բռնելու համար Հոռոմ և Պարթևաստան երկարատեւ ոգորումներէ յետոյ երկուքն ալ պարտուած, ներսն Կայսր նոր ուղղութեամբ իմաստուն քաղաքականութիւն մը որդեգրեց համաձայնութեան զալով Պարթև ինքնակալին հետ որ Պարթև Արշակունիներուն կրտսեր ճիւղը նստի Հայաստանի գահին վրայ բայց Հոռոմ վաւերացման պայմանով, Հայաստանի թագը ձիր, պարզել (donum) ճանչցուելով Հոռոմի կայսեր կողմէ որ «կարող է ալ և ետ առնել Հայաստանի թագը» (Իսոն Կասիոս, ԿԴ, 5): Կոհացում տրուեցաւ Պարթևներուն զարաւոր հաապնդումին, բայց Հոռոմ ձ'ոնթափ չեղաւ արդեամբ ո'չ Հայաստանով եւ ո'չ Հայաստանի գահակալով շահագրգռուելէ, ընդհակառակն աւելի քան երեք Հոռոմ ամէն ճիւղ թափեց երկուքն ալ իրեն կապելու ամենասերտ կապերով և իրեն «մեծ ու սիրելի դաստակերտ» նկատեց Հայաստանը (1):

(1) Ներոնի այս նոր ուղղութեամբ իմաստուն քաղաքականութիւնը, անոր շարժառիթները, հետեւանքը, տեւոյութիւնը անկ եղած մտադրութիւնը չէր ստացած մեր մէջ, եւ ուրախութեամբ տեսայ Հանդէս Ամսթրեայի Յրդ. Թիւին մէջ (1929) Տօք. Վերնէր Զուրի խորունկ ուսումնասիրութիւնը Ներոն կայսեր Արեւելքի նկատմամբ բռնած քաղաքականութեան վրայ: Գիտուն տղայորդ յատկապէս կը յիշէ այս նիւթին վրայ անցկացի շնորոքընի քննական ուսումնասիրութիւնը որուն գլխաւոր հայեացքին հաւանող է, բայց շնորոքընի մեղ համար այնքան շահագրգիռ գիրքը լոյս տեսած է 26 տարի առաջ Life and principate of Nero, by W. Henderson, 1915, զոր անպատճառ ուշի ուշով պէտք է վերձանէ Հայ Ազգի պատմութեան ո եւ է լուրջ պարագով մը:

Ներոնի այս կարգադրութիւնը Հայաստանի խնդրոյն նկատմամբ 44 տարուան անընդհատ խաղաղ կեանք ապահովեց մշտախոտով Հայաստանի՝ զերծ արտաքին ռեւէյարձակումէ։ Այս համաձայնութեամբ Հայաստանի գահը նստիլ կոչուած Տրդատ-Արտաշէսի մեծաշուք ուղեւորութիւնը ցամաքի ճամբով Հոռոմ, ճամբուն վրայ հանդիպած քաղաքներուն ամէն մէկին մէջ փառաւոր ընդունելութիւնը, կայսերական քաղաքին մէջ Հոռոմ՝ նոյն իսկ Ներոնի պէտքեղութեան սիրահար կայսեր կողմէ «Ոսկի Օր» կոչուած օրը զոր Ներոն կազմակերպել տուաւ ի պատիւ Հայաստանի արքային Պոմպէոսի ընդարձակ թատրոնին մէջ թագադրութեան հանդէսին համար, մտերմութիւնը որ հաստատուեցաւ կայսեր եւ հայ արքային մէջ, մինչեւ ասոր Ներոնը Միհրական խորհուրդներուն հրահանգելը, եւ վերջապէս հարիւր միլիոն սխտէրքի (հաւասար իւր մէկ միլիոն անդլիական ոսկի որ յարաբերական արժէքով այսօրուան տասը միլիոն ոսկիէն աւելիին համազօր է) ստուգիւ կայսերապաշէլ նուէրը՝ վերաշինելու համար Արտաշատը, զոր իր զօրավարը Կորբուլոն այրել տուեր էր՝ ռազմական պահանջներու բերմամբ, հալածաւորին ցուցուցած երախտադիտութիւնը՝ Ներոնի անուանակոչութիւնը տալով նորաշէն Արտաշատի ի պատիւ կայսեր, այս ամէնը փայլուն նշաններն եղան համաձայնութեան մը որ Հայաստանի բարօրութեան անըման շրջան մը կը խոստանար, եթէ շաբունակուէր Ներոնի նոր ուղղութիւնը երկու հզօր հակառակորդներէն, հաւասար յարգուելով։

Յ. Ք. 64ին այսպէս Պարթեւ Արշակունիներուն Հայաստանի գահը բարձրանալը լսկ գահակալին անձին փոփոխութիւնը՝ նոր տոհմի մը անցնիլը չի նշանակեր, ինչպէս եղաւ, օրինակի համար Պոնտոսի Զենոն-Արտաշէսի (18ին Յ. Ք.), վրացի Միհրդատի (33ին), եւ Արաբ Սեւմոսի (59ին) գահակալութեամբ, այլ ի եւ բեզուն եղաւ քաղաքացիական կարեւոր հետեւանքներով Հայ Պետութեան, Հայ կեանքի, Հայ լեզուի մէջ։ Անշուշտ Տրդատ-Արտաշէս իրեն հետ բերաւ բարձրաստիճան աւագանի մտերիմներ, նախարարներ (Ամատունիները հաւանօրէն այս թուականին էր որ եկան Հայաստան)։ Ան որ

կը պատկանէր Պարթեւ-Արշակունիներու քաղաքացէս կարող եւ օթեալ մէկ տոհմին որուն պետն էր Վաղարշ, եւ որ առիթ ունեցաւ Հռոմէական կայսրութեան քաղաքները եւ մեծ կայսերանիստ քաղաքը Հոռոմ տեսելու, փոխ ունեցաւ կարգ կանոն մտցնելու իր կառավարութեան նեքքեւ մտած երկրին մէջ, հոգ տարաւ կազմակերպելու երկիրը, կազապարելով՝ Պարթեւ-Արշակունիներու օրինակին վրայ՝ արքունիքը, դիւանը, բանակը, նախարարական տոհմերու պաշտօնները, դասակարգութիւնը, թագաւորի, սպարապետի (Surenas Պարթեւաց մէջ) եւ հաղարապետի (երկրին մշակութեան, շինականութեան ընդհանուր տեսուչի) պաշտօնները, եւ զեռ շատ ուրիշ քաղաքական կարգերով, օրինադրութիւններով, եւ «կարգս կենցաղականս» մուծանելով՝ նորոգ յօրինուած մը տուաւ երկրին։ Այսպիսի նորագութիւն խորենացի կը դնէ տեղի ունեցած շատ աւելի կանուխ Վաղարշակի մը օրով զոր իր եղբայրը Պարթեւաց Արշակ թագաւորը (Մեծն Միհրդատ) 150ին Ն. Ք. թագաւորեցուց Հայաստանի վրայ — 214 տարուան կանխում մը թուականի, զոր դժուար է արդարացնել, քանի որ ընաւ հաւասարիք չունինք թէ 189ին Ն. Ք. Հայաստանի թագաւոր (երաւսի հովտին) Արտաշէսին տոհմէն տարբեր տոհմէ թագաւոր եկած է նստիլ Հայաստանի գահին վրայ, եւ Ստրաբոն քաջորոշ կը վկայէ թէ Մեծն Տրդատն նոյն այն Արտաշէսին տոհմէն էր, — որ Պարթեւ Արշակունի տոհմէ չէր ապահով։ Շատ ապահով է որ Պարթեւական ազդեցութեան այս զօրացումի թուականէն մուտ դտան այս լեզուին մէջ հիւսիսային իրանեան բառերու կոյտ մը (1) նոյն երեւոյթը պատահեցաւ Անգլիա երբ Նորմանները արշաւեցին հոն եւ նուաճելով երկիրը նորման հարստութիւնը հիմնեցին 1066ին։ Երկրին լեզուն Նորման-Ֆրանսերէն բառերով խճողուեցաւ, զը-

(1) իրանեան բառերու կանխագոյն հիւսանք մը եկած էր արդէն հայ լեզուին մէջ Խարական - Պարսկական տիրապետութեան օրով 610-550, որ այնքան մօտեցուցած էր հայերէնը պարսկերէնի որ քսենոփոնի օրները իրենց պէտքերը հոգալու համար հայ գիւղացիին լեզուինքին կը հասկնէին պարսկախոս թարգմանով։

մեթէ նորնանալով ֆրանսերենի հետ, հասարակ ժողովուրդին գործածած լեզուէն բոլորովին օտարոտի, ուրկէ ծագում առաւ այն ժամանակի առածը «Jack would be a gentleman if he could speak french» ճաք [ձօն կամ ճաք ժողովրդական անուն] ճէնթրմէն կ'ըլլար եթէ միայն ֆրանսերէն կարենար խօսիլ — բարձր քաղքենի դասին լեզուն:

309-310 դարձ ի Քրիստոնէութիւն, Պարթևազգի Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռամբ: Աւելորդ է հշտել այն ծանրակշիռ հետեւանքները զոր յառաջ բերաւ կրօնքի այս փոփոխութիւնը հայ ազգին, սր թէեւ արքունիքին մէջ եւ մէկ քանի թագաւորաւորստ քաղաքներու մէջ հելլենական թեթեւ մակերեւութային մշակութիւն մը ստացած էր, սակայն իր ամենամեծ դանդաղումով կը մնար արեւելեան ժողովուրդ՝ արեւելեան սովորութիւններով, բարքերով, աւանդութիւններով, դաստիարակութեամբ, մտաւորութեամբ, ընկերական սարքուածով, նոյն իսկ որսի եւ այլ զբօսանքներով, Արեւելեան ազգաց խմբին հետ կապուած եւ համակիր: Այս հաւատափոխութեամբ անշատուեցաւ այս ազգայնութիւնը, թիկունք դարձուց անոր, եւ իր մտաւոր սնունդին, դաստիարակութեան, բարքերուն, իտէլիին համար դարձուց իր հայեացքը դէպ ի Արեւմուտք, աւելի քայալայտ՝ սահմանակից Յունաց աշխարհը՝ այսինքն դարաւոր ոտխին Պարսից եւ Պարթևաց:

Բայց անպայման ամենէն ուշադրաւ եւ կարեւոր ժամանակաշրջանը պէտք է ընդունիլ թէ կը հանդիսանայ 386-431, — 65 տարիներու միջոցը, երբ քաղաքականօրէն ինկամ նուազած, Բիւզանդիոնի եւ Պարսից մէջ բաժան բաժան եղած, ստուեր թագաւորներով կառավարուած (եւ այդ թեթեւ շնորհէն ալ զրկուիլ սպաննացուած), Հայ ազգը կենդանութեան, բարոյական ուժի մեծ կայծով մը կը բորբոքի, ինքնագիտակից, զրի եւ գրականութեան տէր, իր ազգային մշակութեան համար զպրոցներով օժտուած, ինքնութեան, ազգային ոգիի եւ վերարծարձեալ կրօնի այնպիսի ուժով մը կը զինուի, որ քիչ յետոյ կարող կ'ըլլայ ինքնապաշտպանութեան վերագոյն ճիզով մը խիղախել Պարսից անհպարտ բուն ուժին դէմ, երբ ձեռնարկեցին նախ ողորանօք, յետոյ զինուորա-

կան քիրա ուժով՝ Չլսզաշաւանովէն հաստատել Հայաստան՝ նոյն կրօնի կապով միացնել երկու զրացի երկիրները, որպէսզի օտար երկրի հետ համակրութիւն եւ անկէ ազդեցութիւն մուտ չգտնէ հոն: Զբրազատականութեան սպաննալիքը պայթեցաւ Հայաստանի գլխուն՝ Հայ ալփաքեղի գոթիին Մաշթոցի մահուանէն միայն 41 տարի ետքը:

Կարելի է որ իրենց սեպհական նուերական կրօնի համար այնպիսի անհաւաքար մարտնչում, այնպիսի սրտեռանդն, ուժգին զիմադրութիւն ընէր վարդանանց օրով ազգ մը որ ժամանակակից ականատես վկայի մը նկարագրութեամբ Բիւզանդ, 343ին Տիրան թագաւորի ժամանակին համար կը գրէ՝ «Քրիստոնէութեան անունը իրենց վրայ առած էին լոկ իրը տեսակ մը մարդկային մոլորութիւն եւ ոչ թէ ջերմեռանդ հաւատով»: Ինչ մը հելլեն կամ ասորի լեզուները զիտցողները քիչ շատ կ'ըմբռնէին, իսկ միւսները, ժողովուրդ, նախարար կամ վիւղացի, իրենց վարդապետուած խօսքերը կ'ընդունէին ինչպէս սաստիկ անձրեւի հեղեղ մը որ իրենց վրայ կը հոսի, — եւ ոչ խօսք մը, կէս խօսք, զոյգն յիշատակ հետք, իրենց մտքին մէջ չէին առնել պահել:

Տոց պէս որ իրենց մանկութեան խաղալիքներուն կապուած շփացած են, իրենց հին հեթանոսական սովորութեանց կը հետեւէին, իրենց վիպասանի առասպելական երգերը կը սիրէին եւ անոնցմով իրենց ժամանակը կ'անցընէին:

Եւ ահա սոյն այս ազգն է որ զբոց զիւտէն, Սուրբ Գրքի թարգմանութենէն ետքը 440ի համար — վերագրեալ ժամանակէն մէկ դար ետքը — այն հրաշալի կերպարանափոխութիւնը, հոգեկան նորոգումը կը ցուցնէ Ղազար Փարպեցի զոր կը նկարագրէ:

Այս վերածնութեան ճարտարապետն եղաւ Մաշթոց, այն հոգեկիր, բարձրօրէն ներշնչեալ, հոգիացեալ զինուորական-քարտուղարը՝ մեր Խոսրով թագաւորին արքունիքին ծառայող, որուն յիշաւի կը պատկանի երկրորդ Լուսաւորչի ախտոցը, եւ այս անգամ բերելով Հայ ազգին զոյգ լուսաւորութիւն — հոգիի եւ մտքի, նախ հոգիի վերագարթնութիւն փոխթ, որուն հետեւեցաւ միտքինը, զի աւետարանի եռանդն էր որ զինքը

միկեց հայ սիրտին խօսելու գործիքը կերակուր,
Հայ այրուբէնքը, որպէսզի անով տայ հայ
ազգին հայ լեզուով պաշտամունք: Ա, Գիրք
հեկեղեցական մտքերու Առանց այս նորոգ աւե-
տարանումին որմէ ծագում առաւ հայ այրու-
բէնքի զիւտը, տարակոյս չկայ թէ Հայ ժո-
ղովուրդը, թափուր զօրեղ ազգային ոգիէ,
թափուր կրօնքի տուած բարոյական ուժէ
Բրամուէլ իր հասարակ արհեստաւորներէ
կազմուած զօրականներուն հարկ տեսաւ
կրօնքի մաքրակրօններու բարոյական ուժը
տալ ընդգէմ արքային համար կոռուող ազնը-
ւատոհմներուն ասպետական ոգիի բարոյա-
կան ուժին] զատապարտուած էր անհետ կո-
րնչելու:

Պէտք է դգուշանայ այն սխալ գաղա-
փարէն թէ հայ աշխուբէնքի գիւտը ուշ կամ
կանուխ օր մը մէկը պիտի պարգեւէր հայ
ազգին, եթէ ոչ կրօնական պէտքէ դրդուած
գտնէ շարահանական նկատումներով արքու-
նիքի գիւանի իրր գործնական, օգտակար
գիւրութիւն: Իրականին մէջ Մաշթոցի
գիւտէն առաջ, այդպիսի թեւադրութիւն մը
եղած էր վրամշապուհ թագաւորին: Ասորի
Դանիէլ եպիսկոպոս մը առաջարկեք էր զԵ-
րով ասոր իր քով գտնուած հայերէն ալիւ-
րեա մը, բայց թագաւորը փոյթ չէր ըրած
հետաքրքրուել ու հետապնդել: Միայն երբ
Մաշթոց աւետարանումի իր գործէն ունի եւ
ուրուշը համակ դրաւուած, այսպիսի գիւտի
մը պէտքին համար գիմեց կաթողիկոսին, և
հետո առնելով Սահակը, երկուքը գիմեցին
թագաւորին եւ յայտնեցին թէ ի՞նչ է իրենց
ուզածը, թագաւորը պատմեց այնպիսի բան
մը իրեն գրուած ըլլալը, եւ այն ատեն եր-
կուքը «յօժարեցին զարքայ փոյթ առնել
վասն պիտոյիցն այնոցիկ»:

Մաշթոց էր սր արքունական դիւանին մէջ իր զինուորական-քարտուղարական պաշտօնը վարած ատեն, Ս. Կրքի ուշադիր ընթերցումէն (հաւանօրէն լուսարէն որուն Օրմանկութեան տիսն վարժեալ է) կը զգայ հոգեւոր կեանքի անդիմադրելի կոշտւմ, կը թողու աշխարհական կեանքը և փափաքները, և միայնակեացի իստական կեանք վարելով իր հոգեկան խաղաղութիւնը, փրկութիւնը գտնելէ յետոյ, ամբողջ աշխարհին նոյն սփոփանքը տալու ազնուական հոգածութենէն

Կը մղուի ասոր Բ' ջոյին վրայ խորհիւ, —
այն էր հայ ալիքալեռի հնարումը:

Մաշթոցէն սկիզբ կ'առնէ փոյթը, կը
դիմէ Սահակի գոր պատրաստ կը դառնէ
այդ փոյթին հաւանող զործակից եւ երկուքը
կը յօժարեցնեն վաճառապուհը փոյթ տանիլ
այս պէտքին: Յայտնի է Կորիւնի այս հաւաստի
պատմութենէն թէ ո՛րմէ է մղիչ սկզբնական
շարժումը: Առանց Մաշթոցի չկայ ոչ հայ ա-
փապեա, ո՛չ մատենադրութիւն, ո՛չ վերաբծաբ-
ժուս կրօնի, ո՛չ ազգային գիտակցութիւն,
ազգային ոգի, եւ ոչ իսկ հայ ազգ:

Մանուշտ Մաշթոցի կհասնին, գործունէութեան, արժանիքներուն այս անհամեմատ մեծակշիռ կարեւորութիւնը զգալով է որ իր մահէն ետքը Յովսէփ կաթողիկոս (իբ կապեղերտներէն մէկը) փոյթ տարաւ մեծ Ուսուցչին-Աւետարանողին եւ աշխատակատ գրողին կենսագրութիւնը գրել տալ Մաշթոցի ըստ երևոյթին ամենէն ձեռնհաս աշակերտին, այն է Կորիւնի Յովսէփ այս գործը վստահիլը Կորիւնի, նախամեծար համարեալով զայն, քան ինքզինքը, քան Կորիւնի միւս աշակերտները՝ զգնիկ, Յովնան, Տիրայր, Մուշէ եւայլն, արդէն գորեղագոյն հաւատարմքն է Կորիւնի ձեռնհասութեան եւ աւանդածներուն կատարեալ վաւերականութեան, եթէ չըլլային իսկ Կորիւնի անձնական հաւատածները թէ իր ուսուցչին Մաշթոցի վրայ (գոր իր «Հայր»ը կ'անուանէ) սուտապատուս խօսքեր գրած չէ, այլ իր մատենիկը կարգացողներուն քաջայայտ իրողութիւններ, ոչ թէ հին գրոյցներէ անհեղինակ, այլ իբր ականատեո Մաշթոցի կերպարանաց, լսող իր վարդապետութեան, առընթերակալ գործերուն, եւ ծառայող աւետարանական հրամաններուն:

Բաղդադուր ենք ուրեմն որ ժամանակակից
ամեն կերպով հաւատարման եւ ձեռնհաս
այս աշակերտէն ունինք կենսագրութիւնը
այն երկրի մեծ մարդուն որուն Հայ Ազգը կը
պարտի հոգեւոր վերածնութիւն, գիր, մատե-
նագրութիւն, ինքնապիտակցութիւն, ազգա-
յին ոգի, ամեն ինչ:

Միւս կողմէ ցաւալի է տեսնել որ այս
մեծակշիռ 60 տարիներուն վրայ աշխատե-
լոյս սփռող այս գիտահետազոտական
առանց որոս անկարելի է ունենալ հա-
ւատք պատմութեան ոչ հայ աշխուքներ, ոչ

հայ մատենագրութեան, ոչ հայ եկեղեցական պատմութեան եւ սչ իսկ հայ ազգի, չէ հանդիպած մեր բանասիրութեան կողմէ խոր քննութեան, հասկացողութեան, դնահատման: Ոչ միայն Կորիւնի լեզուն խրթին, մթին, անհասկանալի անդնդապտոյտ մոլորեցուցիչ հոչակուած է, բազմախառն դժւարութեամբք լի, ոչ միայն օտար լեզուի, այլ նոյն իսկ աշխարհաբար հայերէնի վերածել չէ մտածուած, ոչ միայն բնագրին մէջ գրչադրի սխալները չեն ուղղուած, եւ իմաստը չըմբռնելով ուղիղ տեղերը խանգարուած համարելով անտեղի ուղղումներ հայթայթուած են, այլ եւ «ճոնչական» վճիռը արծակողներ եղած են Կորիւնի հարուստ հնչական պերճ լեզուին վրայ:

Եւ սակայն, խոր եւ խնամոտ քննութիւն մը երեւան պիտի հանէր թէ Կորիւն անպայման սքանչացման առարկայ եղած է մեր բոլոր մատենագիրներուն, եւ իր ծաւալով փոքրիկ բայց արժէքով մեծագին մատենիկը «Գանձարան գեղեցիկ ասութեանց» ճանչցուած է ամենէն. ճիշտ ինչպէս Հ. Յ. Տաշեան նկատել կուտայ թէ Սուտ-Կալիսթէնէսի «Վարք Աղեքսանդրի»-ն եղած է իրեն յաջորդող գրութեանց համար:

Կարծես բոլոր մատենագիրները Կորիւնի լեզուին, արտայայտութեան վրայ իրենց հիացումին մէջ մագնիսացա՞ն, եւ անոր բարձրութեան մօտենալէ իսկ յուսահատ, ուրիշ ճար չեն գտներ, երբ ունին պատմելու Կորիւնի պատմածներուն վերի վերոյ նմանութիւն ունեցող զէպք մը, եթէ ոչ բառացի բանաքաղել, սչ միայն բառեր, բացատրութիւններ այլ և բնդարձակ հաստուածներ՝ դոյզն փոփոխութիւններով պատշաճեցնելով իրենց նիւթին, յաճախ անյարմար եւ անյաջող: Եւ այս կը տեսէ հինգերորդ դարէն սինչեւ ժԱ. դար, նոյն իսկ Նարեկացի, որուն լեզուի եւ բացատրութեանց, ստեղծական հանճարը պակաս չէր քան Կորիւնինը, հարկ կը համարինք ասոր ուշադրաւ օրինակը մէջ բերել:

ԿՈՐԻՒՆ

«Վայրենամիտ եւ անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից՝ մարգարէագէտք եւ առաքելածանօթք եւ աւետարանաժառանգք լինէին:

ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Իսկ ի դատումն ընտրութեան վարժից, առաքելագէտ եւ մարգարէածանօթ եւ աւետարանաժառանգն զիտութեանց եւ այլոց բազմաց սոփեստից վայելչապէս համբուրիւ պատահեալ (Պատ. Խաչին Ապարանից)

Ակնյայտնի է բանաքաղութիւնը: Բարդութեանց մէկ փոքրիկ շրջումը, մէկ բարդութեան անդամը միտին տալը եւ փոխադարձաբար, ուրիշներ ալ բրած են, ինչպէս Ազաթանգեղոս որ Կորիւնի «սատանայակիրն զիւսմով»ը շրջած է «սատանայամոլ եւ զիւսկիր»-ի:

Բայց աղբիւրներու քննութիւնը, Կորիւնի բացարձակ առաջնութիւնը եւ Կորիւնի աւանդածներուն գերակշիռ արժէքին ճանաչումը, կենսական կարեւորութիւն ունի մեր պատմութեան ճշգրիտ յօրինման համար, եւ այս մանաւանդ՝ Կորիւնի ժամանակով մօտաւոր մատենագիրներու քննութեան նկատմամբ, ինչպէս Աղադանգեղոս, Բիւզանդ, Փարպեցի եւ Խորենացի: Լինչ, իր երկհատոր հոյակապ «Արմէնիա» աշխատասիրութեան մէջ (էջ 292) այս բանին համար լեզուաբանական խորունկ քննութեան մը սաստիկ պէտքը կը զգացնէ, եւ դեռ այդ կատարուած չըլլալով, շատ բան մութ եւ անորոշ մնացած ըլլալը կը յայտնէ:

Թէ վերոգրեալ պատմիչները ամենքն ալ Կորիւնէն բանաքաղած են, լեզուաբանական լուրջ եւ մանր քննութիւն մը բնաւ տեղի չի թողուր տարակուսելու, ինչպէս պիտի ցուցնենք մեր յաջորդ յօդուածներով:

Երանչէսթր

ԳԱՌԵՒԿ ՖՆՏԲԼԵԱՆ